

સંઘર્ષ

લેખક : વૈધરાજ શ્રી મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી

પુરુષોત્તમજન રાજા વીર વિક્રમ સમગ્ર ભારતવર્ષના મહાન અને સમર્થ રાજા હતા. એમના રાજમાં લૂંટ, ચોરી, અનાચાર લગભગ નષ્ટ થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ એમના એક ત્યજ્યેલા અર્થાત્ વિસ્મૃત થયેલાં પુત્ર દેવકુમારે પિતાની આંખ ખોલવા ખાતર અવંતિ નગરીમાં પોતાની બુદ્ધિ અને ચાલાકી વડે એવો ચમત્કાર જાણો કર્યો કે એથી વીર વિક્રમ પણ હારી ગયો અને પોતાના પુત્રને હૈયાસરસો લઈ વિસ્મૃતિનાં વાદળ દૂર કર્યાં.

યુવરાજ દેવકુમારની બુદ્ધિ-ચાતુરીની વાત રાજસભામાં જાહેર થઈ અને રાજસભાએ દેવકુમારનું નામ વિક્રમચરિત્ર પાડ્યું.

સંસારમાં સ્ત્રીચરિત્રને કોઈ પહોંચી શકતું નથી; પરંતુ વિક્રમચરિત્ર આગળ સ્ત્રીચરિત્રની કોઈ કિંમત નથી એવી પ્રશંસા થવા માંડી. આ પ્રશંસા પાછળ કેવળ રાજાને સારું લગાડવાની કોઈ દૃષ્ટિ નહોતી, પરંતુ દેવકુમારની ચાતુરીએ ચમત્કાર સર્જાવ્યો હતો અને તેથી જ સહુ મુગ્ધ બની ગયા હતા.

વીર વિક્રમને પણ થયું : નારીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર શ્રેષ્ઠ છે; અને આજ પર્યંત સ્ત્રીચરિત્રને મહાન માનનારાઓની માન્યતા યુવરાજે ખોટી પાડી છે.

ધીરે ધીરે સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર મહાન છે એ વાત સમગ્ર નગરીમાં પ્રસારિત થઈ ગઈ.

અવંતિમાં જનતા ભારે સુખી હતી. ત્યાં નહોતી રાજની કનડગત કે નહોતાં કોઈ પ્રકારનાં કમ્મરતોડ કરભારણુ. નહોતી કોઈ નિયમ-જાલરો કે નહોતી કાયદાની અલેદ્ય જાળ. દરેક પ્રજાજન પોતાની રીતે ઉદ્યોગ-વેપાર કરી શકતો હતો અને પોતાના પરંપરાગત આદર્શો પ્રમાણે જીવી શકતો હતો. નગરીમાં કેટલાય કોટચાધિપતિઓ હતા. એમાં સુદંત નામનો એક શ્રેષ્ઠવર્ણ દરેક વાતે સુખી, સંસ્કારી અને ધર્મિષ્ઠ હતો. એને સંતાનમાં માત્ર મનમોહિની નામની એક કન્યા હતી; આ સિવાય કોઈ સંતાન નહોતું. સુદંતે અને

તેની પત્નીએ કન્યાને લાડકોડમાં ઉછેરી નહોતી, પણ વિવિધ કલાનો અભ્યાસ કરાવીને સંસ્કારી બનાવી હતી. કન્યા તો ગમે ત્યારે પરાયા ઘેર જવાની જ છે—એમ માનીને સુદંતે કન્યાને સંસ્કાર આપવામાં જરાયે કચાશ નહોતી રાખી. પરંતુ પરાયા ઘેર જઈને પુત્રી પિતાના ઘરની શોભા વધારે એ દૃષ્ટિએ કન્યાને ઉછેરી હતી. કલા, સાહિત્ય, ધર્મ, કાવ્ય, વ્યાકરણ, સંગીત, રાજનીતિ વગેરે વિષયોમાં તે નિપુણ બની હતી. કુલધર્મે જૈન હોવાથી મનમોહિની યૌવનના ઉંબરે આવી હોવા છતાં શાંત અને સૌમ્ય રહી શકી હતી. વિનય, વિવેક, મધુર વાણી, દેવકન્યા જેવું રૂપ, શિયળ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વગેરે અનેક ગુણો મનમોહિની માટે સહજ બની ગયા હતા.

રાજ વીર વિક્રમ પોતાની પ્રજાના સુખદુઃખનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા ખાતર અવારનવાર અંધારપછેડો ઓઢીને—અર્થાત્ અદૃશ્ય રાખનારો વૈજ્ઞાનિક પોપાક ધારણ કરીને—રાત્રિચર્યા કરવા નીકળી પડતો.

એક રાતે તે સુદંતના લવનમાં ગયો. ગ્રીષ્મ ઋતુ હોવાથી લવનના ઉપવનમાં મનમોહિની અને તેની બેત્રણ સખીઓ બેઠી બેઠી વાતો કરી રહી હતી.

વીર વિક્રમના મનમાં થયું : આ નવયુવતીઓની વાતો એવી તે કેવી હશે કે આટલા રસપૂર્વક ચાલી રહી છે ? આથી તે પણ નજીકમાં એક કુંજની ઓથે બેસી રહી ગયો.

વાતનો વિષય વિક્રમચરિત્રનો હોવાથી વીર વિક્રમને વધારે કુતૂહલ થયું.

મનમોહિનીએ પોતાની પ્રિય સખી સુનંદાને કહ્યું : “સુનંદા, આપણા રાજા દરેક વાતે મહાન છે, પણ કોઈ વાર મૂર્ખાઈના શિકાર બની જાય છે. સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર વધે એના જેવું હાસ્યાસ્પદ વિધાન બીજું શું હોઈ શકે ? દેવકુમારે થોડીક ચોરીઓ કરી, કોટવાળ, ચપળસેના, મહામંત્રી અને વિક્રમને થાપ આપી એમાં એવું તે શું હતું કે સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર વધી જાય ?”

“સખી, ચપળસેના જેવી ચતુર ગણિકા, જે બેઠતાં પંખી પાડતી હતી, તેને બનાવી જવી એ શું નાની વાત છે ?”

“સાવ નાની વાત ! માનવી જ્યારે મોહાંધ બને છે ત્યારે પોતાની ચતુરાઈ ને બુદ્ધિ બધું વીસરી જાય છે. ચપળસેનાનું એવું જ થયું હતું. આ કંઈ એવી મોટી વાત નથી કે જેથી સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં યુવરાજની બાળરમત ઉત્તમ લેખાય ! આથી તો એમ નક્કી થાય છે કે રાજા વાળાં ને વાંદરા ત્રણેય તરંગવશ હોય છે—એ કહેવતથી આપણા મહારાજ પણ મુક્ત નથી !”

વીર વિક્રમ તો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, પણ મનમોહિનીના શબ્દોએ એના હૈયામાં કાતિલ ફટકો લગાવી દીધો હતો.

બીજે જ દિવસે તેણે પોતાના રાજલવનમાં સુદંત અને તેની પુત્રીને બોલાવ્યાં. પ્રથમ તો રાજાએ બન્નેનો આદરભર્યો સત્કાર કર્યો; ત્યાર પછી સુદંત શેઠ સામે બેઠીને કહ્યું : “શેઠજી, ગઈ રાતે નગરબ્રમણ કરતો કરતો હું આપના લવનમાં આવી ચડ્યો હતો અને આપની કન્યાએ મને મૂર્ખાઈનો શિકાર બનેલો જણાવીને વિક્રમચરિત્ર તો એક બાળરમત છે એમ કહ્યું હતું. આ અંગે મેં આપ સૌને બોલાવ્યાં છે. મારો આશય

એવો તો ન જ હોય કે આપની કન્યાનો આવો મત સાંભળીને હું રોષે ભરાયો છું અને કોઈ સબ કરવા માગું છું; હું તો કેવળ વાતનો ભેદ પામવા ઇચ્છું છું.”

સુદંતે કન્યા સામે જોઈને કહ્યું : “ બેટી, મહારાજ કહે છે એ વાત સાચી છે ? ”

“ હા પિતાજી, ગઈ રાતે મારી સખીઓ આવી હતી એટલે અમે ઉપવનમાં બેસીને ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં. વિક્રમચરિત્ર માટે મેં મારી સખીઓ સમક્ષ મારો જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો તે બરાબર છે.” મનમોહિનીએ કહ્યું.

વીર વિક્રમે મનમોહિનીની સામે જોઈને કહ્યું : “ દીકરી, હું એ વાત પુરવાર થયેલી જોવા માગું છું.”

“ કૃપાનાથ, સ્ત્રીચરિત્ર સમક્ષ સંસારની બધી શક્તિ સાવ પાંગળી જ છે. સ્ત્રીના એકમાત્ર ઇશારા પર અનેકનાં રાજપાટ નષ્ટ થઈ ગયાં છે. નારીની ચતુરાઈ આગળ મહાન દેવતાઓ પણ પરાજિત બન્યા છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્રાદિ દેવો નારીચરિત્ર આગળ શું લાચાર નથી બન્યા ? જે નારીમાં આવી શક્તિ સહજ છે તે નારી આગળ વિક્રમચરિત્ર તો કોઈ વિસાતમાં નથી ! આ એક નમ્ર સત્ય હોવા છતાં આપે તુલનાત્મક વિચાર કર્યા વગર આપના યુવરાજની ચતુરાઈને આ રીતે જાહેર કરી, એ શું શોભાસ્પદ છે ? એથી જ મેં આપને મૂર્ખાઈનો શિકાર બન્યાનું કહ્યું હતું અને આજ પણ હું એ જ કહું છું કે આપે નારીચરિત્રની ખુદલી ઉપેક્ષા કરીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે.”

વીર વિક્રમ વિચારમાં પડી ગયો. થોડી પળો પછી સુદંત શેઠ સામે જોઈને એ બોલ્યો : “ શેઠજી, આપની કન્યા ખરેખર તેજસ્વિની છે, બુદ્ધિમતી છે અને રૂપવતી પણ છે. મારી એક ભાવના છે; તમે કહો તો વ્યક્ત કરું ? ”

“ ખુશીથી વ્યક્ત કરો.”

“ તો આપ આપની કન્યાનાં લગ્નની તૈયારી કરો. યુવરાજ દરેક રીતે આપની કન્યા માટે સુયોગ્ય છે. હું યુવરાજનું ખાંડું મોકલીશ—આજથી સાતમે દિવસે ! ”

મહારાજની આ વાતથી સુદંત ભારે હર્ષમાં આવી ગયો. અને મનમોહિની પણ મનમાં ને મનમાં હસી રહી. તે સમજી ગઈ હતી કે મહારાજ આ રીતે એક સંઘર્ષ જીતીને સ્ત્રીચરિત્ર અને વિક્રમચરિત્રની પરીક્ષા લેવા માગે છે. કંઈ હરકત નહિ !

પિતાપુત્રી પોતાના મહાન રાજને નમન કરીને વિદાય થયાં.

સુદંત શેઠનું લવન રાજલવનના વિરાટ સ્થળથી ઘણું દૂર હતું—છેક સિપ્રાના કિનારે !

પ્રથમ તો વીર વિક્રમે દેવકુમારને આઠ દિવસના પ્રવાસે મોકલી કીધો. પછી સિપ્રાના તટ પાસે આવેલા રાજના એક નાના ઉપવનમાં આવેલું ભૂગર્ભલવન એમણે સ્વચ્છ કરાવ્યું અને તેને એવો ઘુમ્મટ કરાવ્યો કે કોઈને અંદર રાખ્યા પછી ઘુમ્મટનું દ્વાર ચણી દેવામાં આવે એટલે અંદરની વ્યક્તિ બહાર ન જઈ શકે અને બહારની વ્યક્તિ અંદર ન આવી શકે. અંદરની વ્યક્તિને હવા-ઉજાસ અને જોઈતી સામગ્રી મળતી રહે એટલા માટે એક લોખંડની જાળી રાખેલી. એ જાળી વાટેથી જળ, અન્ન અને બીજી જોઈતી સામગ્રી આપી શકાય; ધોવાનાં વસ્ત્રો વગેરેની આપ. લે કરી શકાય. મળમૂત્રના ત્યાગનું પાત્ર પણ લઈ.

મૂડી શકાય. પણ અંદરથી કોઈ માનવી આ જાળી વાટે બહાર નીકળી શકે નહિ. તેમ બહારથી કોઈ અંદર જઈ શકે નહીં.

રાજા વીર વિક્રમમાં અનેક ગુણ હતા; પરંતુ એક ગુણ એવો હતો કે મનમાં આવેલી વાતને પૂરી કર્યા પછી જ તે જ પતો !

બરાબર સાતમે દિવસે સુદંત શેઠના લવનમાં વીર વિક્રમ અને તેના બે અંગત માણસો યુવરાજના ખાંડા સાથે આવી પહોંચ્યા.

ખાંડા સાથે લગ્ન થયાં એટલે એ જ પાછલી રાતે સહુ પાછા વળ્યા અને રાજલવનમાં ન જતાં વીર વિક્રમ પુત્રવધૂને લઈને સિપ્રાના કિનારે આવેલા નાના ઉપવનમાં ગયો. ત્યાં ચાર-પાંચ કડિયા કારીગરો પણ હાજર રાખવામાં આવ્યા હતા.

વીર વિક્રમે મનમોહિનીને રથમાંથી નીચે ઉતારી અને કહ્યું : “ દીકરી ! તારા માટે આ નિવાસ છે. તેમાં તારે રહેવાનું છે. અંદર દાખલ થયા પછી તું બહાર નહીં નીકળી શકે; અને બહારથી અંદર કોઈ નહીં આવી શકે. તારા ખંડમાં માત્ર એક જ જાળી રાખવામાં આવી છે અને તે દ્વારા તને સઘળું મળ્યા કરશે. હવે તારે એક જ પરીક્ષા આપવાની છે. તું બાળક સંહિત મને મળવા આવી શકીશ, એ સિવાય તને આ ભૂગર્ભ-ગૃહમાંથી છુટકારો નહીં મળે. નારીશક્તિ અબ્બેડ અને અપૂર્વ છે તેની ખાતરી તારે મને આ રીતે કરાવી આપવાની છે.

મનમોહિની કશું બોલી નહીં. વીર વિક્રમની ચરણરજ મસ્તકે ધારણ કરીને તે એટલું જ બોલી : ” નારીશક્તિ કદી પરાજિત બની નથી અને બનશે નહીં : એવા વિશ્વાસ સાથે હું આપની આજ્ઞા મસ્તકે ધારણ કરુ છું.”

મનમોહિની અંદર ચાલી ગઈ. તરત રાજાજાથી દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યું અને કડિયાઓએ તત્કાળ ત્યાં ભીંત ચણી દીધી.

વીર વિક્રમે પોતાની વિશ્વાસુ દાસીઓમાંથી એક દાસીને તે જાળી પાસે ચોકો માટે બેસાડી, અને તેને ઉચિત સૂચના પણ આપી. કોઈ પુરુષ ચોકિયાતને ત્યાં ન રાખ્યો, કારણ કે પુરુષનું મન પાંગળું હોય છે. રૂપવતી નવયૌવનાને જોઈને કર્તવ્યથી વિમુખ બનતાં એને વાર લાગતી નથી !

દાસીના નિવાસ માટે બાજુમાં જ એક કુટિર બનાવવામાં આવી હતી, અને એક મહિના પછી એની જગ્યાએ બીજી દાસી આવે એવી વ્યવસ્થા પણ કરી હતી. તે એટલા માટે કે છેવટે આવી સ્થિતિથી અકળાઈને પણ કોઈ દાસી પુત્રવધૂની સહાયક ન બને !

આમ ને આમ ચાર મહિના વીતી ગયા. ભૂગર્ભદ્વારની જાળી બિંચી હતી એટલે મનમોહિનીનો માત્ર હાથ જ ત્યાં પહોંચી શકતો હતો. ચીજવસ્તુની આપ-લેમાં કશી હરકત નહોતી આવતી; પણ એકબીજાનું મુખ જોઈને દાસી સાથે વાતો કરી શકાય તેમ નહોતું.

રહેવાનો ખંડ ઘણો જ ઉત્તમ હતો. સૂઈ રહેવાનો પલંગ, વસ્ત્રોની પેટિકાઓ, અલંકારોના દાખડાઓ, એકલા એકલા રમી શકાય એવી રમતનાં સાધનો, અભ્યાસ, લેખન અને વાચનનાં સાધનો વગેરેની ત્યાં પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા હતી.

પાંચમે મહિને એક નવી દાસી આવી. મનમોહિનીએ વીર વિક્રમનો પકકાર તો ઝીલી લીધો હતો, અને તે પકકારનો જવાબ આપવાની યોજના પણ ઘડી લીધી હતી. તેણે જમવાનો બાજઠ જાળી પાસે રાખ્યો, અને તેના પર તે ઊભી રહી. પરંતુ હજી જાળી સુધી મોઢું લઈ જઈ શકાય તેમ ન થયું, એટલે તેણે પલંગ જેસવીને આ તરફ રાખ્યો.

પ્રથમ પાંચ-સાત દિવસ પર્યંત એણે એ દાસી સાથે, એના મનમાં કરુણા જન્માવે એવી એવી વાતો કરી. ત્યાર પછી પોતાની એક મૂલ્યવાન મુદ્રિકા દાસીને આપતાં કહ્યું : “જેન, મારા માટે આ અલંકારો સાવ નકામા છે. આ મુદ્રિકાનું રત્ન ઘણું જ કીમતી છે. તું સુખેથી તે ધારણ કરજે !”

પરિચારકવર્ગ ધન જોઈને પાલિત પશુ સમો બની જાય છે. દાસીએ મનમોહિનીના આવા દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કહ્યું : “આપે મહારાજ સાથે હોડ કરીને ભારે દુઃખ વહોરી લીધું છે. મહારાજ ભારે હઠીલા છે; લીધી વાત મૂકતા નથી ! મારું માનો તો આપ ક્ષમા માગી લ્યો ને હાર કબૂલો એટલે આપ જરૂર મુક્ત થઈ શકશો.”

“તારી વાત સાચી છે જેન ! પણ એવી નામોશી વહોરવા કરતાં આ ગૃહમાં રહેવું વધારે ઉત્તમ છે. અહીં હું નિરાંતે ધર્મધ્યાન કરી શકું છું. કોઈની કૂથલી નહીં, કોઈનો દ્રેષ નહીં, મને અહીં ભારે સુખ છે. પરંતુ તું જો મારું એક કામ કરી શકે તો મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો ગણાશે.”

“મહારાજની સૂચનાની મર્યાદામાં આવતું કામ હશે તો હું જરૂર એ કામ કરી દઈશ.” દાસીએ કહ્યું.

“મહારાજએ શી મર્યાદા મૂકી છે, એની તો મને ખબર નથી; પરંતુ આવતી કાલે મારો જન્મદિવસ છે—માર માળાપની હું એકની એક લાડકવાઈ કન્યા છું. મારા જન્મદિવસે તેઓ મારા હાથનું પાન ખાઈને ભારે સુખ અનુભવે છે. બાર મહિનામાં માત્ર એક જ વખત તેઓ પાન ખાય છે. જો તું મારા ભવન પર મારા પિતાને મારા હાથે વાળીને આપું એ જ પાન આપી આવે તો મને શાંતિ થાય.”

દાસીએ તરત કહ્યું : “આ કાર્યમાં મહારાજએ આપેલી સૂચનાઓનો ભંગ નથી થતો; હું જરૂર પાન આપી આવીશ; ક્યારે આપવા જવાનું છે ?”

“આવતી કાલે વહેલી સવારે.”

દાસી કબૂલ થઈ. અને બીજે દિવસે જ પાન તૈયાર કરીને મનમોહિનીએ જાળી વાટેથી દાસીને આપ્યાં.

દાસીને એક વાતની તો ખાતરી જ હતી કે જાળી કોઈથી તૂટે એવી નથી અને જાળી વાટેથી કોઈ બહાર નીકળી કે જઈ શકે એમ પણ નથી.

“બીજે કાંઈ સંદેશો આપવો છે ?” દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“મને આ રીતે પૂરી રાખી છે એ વાત મારા માતાપિતા કે કોઈ જાણતું નથી; મહારાજ અને એમના વિશ્વાસુ માણસો સિવાય કોઈને ખબર નથી. એટલે તું પણ આ

વાત તેમને કહીશ નહીં. વાત સાંભળીને બિચારાં નકામાં દુઃખી થશે. માત્ર એટલું જ કહેજે કે તમારી પુત્રી ઘણી સુખી છે અને તમારા આશીર્વાદ ધન્ય છે.”

દાસી આ શબ્દો સાંભળીને વધારે પ્રભાવિત બની. તે તરત સુદંત શેઠના ભવન તરફ રવાના થઈ.

૨

પોતાની પ્રિય કન્યા વગર સુદંત શેઠ અને તેનાં પત્નીને ભારે દુઃખ થતું હતું. રાજરજ-વાડામાં કન્યા આપીને ભારે પંચાત ઊભી કરી એમ તેમને લાગતું હતું : ન કન્યા મળવા આવી શકે કે ન માળાપ ત્યાં જઈને મળી શકે ! આ કરતાં તો કોઈ ગરીબ વણિક પુત્ર વેરે કન્યાને પરણાવી દોત તો જમાઈને પણ ઘેર રાખી શકાત અને પુત્રી નજર સામે જ રહેત ! પણ હવે શું થાય ?

વહેલી સવારે દાસી સુદંત શેઠને મળી અને બોલી : “આપનાં સુપુત્રી આનંદમાં છે. આજ એમનો જન્મદિવસ છે એટલે આ બે પાન આપને માટે મોકલ્યાં છે ને આપના આશીર્વાદ માગ્યા છે.”

સુદંત શેઠે બંને પાન લઈ લીધાં. દાસીની વાત પરથી જ તે સમજી ગયો હતો કે પાનનાં આ બીડાં પાછળ અવસ્ય કંઈક રહસ્ય છે. સુદંતે દાસીને કહ્યું : “દાસી, અમારા આશીર્વાદ તો સદાય એનું રક્ષણ કરતા જ રહે છે. અમે તો આજ નિરાશ થઈ ગયાં હતાં : રાજસુખમાં પડેલી કન્યા માતાપિતાને વીસરી તો નહિ ગઈ હોય ને ? તું ઘડીક બેસજે. હું આવું છું.”

શેઠ અંદરના ઓરડે ગયા, દસ સુવર્ણ મુદ્રાઓ લઈને આવ્યા અને દાસીને આપતાં બોલ્યા : “આ બક્ષિસ તું સ્વીકારજે અને મારી કન્યાને કહેજે કે માતાપિતા બંને તને ખૂબ યાદ કરે છે.”

દાસી વિદાય થઈ.

શેઠે બંને પાન ખોલ્યાં. એક પાનમાં એક તાલપત્ર ઘડી વાળીને ગોઠવ્યું હતું. તે કાઢીને જોયું તો અંદર પુત્રીનો સંદેશો હતો.

મનમોહિનીએ એ સંદેશમાં પોતે કયાં છે, કેવી રીતે રહે છે, તે સઘળી માહિતી આપી હતી અને ઉપવનની ઉત્તરે થોડે જ દૂર એક ખંડિયેર મંદિર છે, ત્યાંથી ભોંયરું ખોદાવીને પોતાના ભૂગર્ભગૃહમાં તેનો છેડો પહોંચાડવાની વિનંતિ કરી હતી; સાથેસાથ જણાવ્યું હતું કે આ કાર્ય વહેલું નહીં કરો તો આપની એકની એક કન્યાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે !

સંતાનનું દુઃખ દૂર કરવા માળાપ ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થતાં જ હોય છે. અને તેમાંય એકના એક સંતાનનું દુઃખ દૂર કરવા તેઓ કેમ શાંત બેસી રહે ?

બીજે જ દિવસે તેમણે એક શિલ્પશાસ્ત્રી, જે તેનો ખાસ મિત્ર હતો, તેને બોલાવ્યો; તેને સમગ્ર પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. શિલ્પશાસ્ત્રી એ સ્થળ બરાબર જોઈ આવ્યો. બે દિવસ વિચાર કરીને શિલ્પશાસ્ત્રીએ નિર્ણય કરી લીધો. અને જીર્ણ મંદિરના ઉદ્ધારના

બહાના તળે તેણે પોતાના ખાસ માણસો દ્વારા સુરંગ ખોદાવવાનું કામ શરૂ કર્યું.

બરાબર એ મહિને સુરંગ ખોદાઈને તૈયાર થઈ ગઈ.

મનમોહિની અતિ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. શિલ્પશાસ્ત્રીએ આ ભૂગર્ભગૃહમાંથી સુરંગ દ્વારા બહાર નીકળી શકાય એવો માર્ગ તો કરી જ દીધો; પરંતુ સાથે સાથે ભૂગર્ભગૃહમાં કોઈ તપાસ કરે તો તેને એ માર્ગનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવી ગુપ્તદ્વારની રચના પણ કરી.

એક રાતે દાસી પોતાની કુટિરમાં ગઈ એટલે મનમોહિની સુરંગ દ્વારા નીકળી ગઈ અને પોતાના ભવન પર પહોંચી ગઈ. ભવનમાં જઈને તેણે પોતાની એક પ્રિય દાસી, જે સમવયસ્કા હતી, તેને પોતાના વસ્ત્રાલંકારો આપીને પોતાના સ્થાને મોકલી દીધી. તેણે ખાસ સૂચના આપી કે “દાસી સિવાય ત્યાં કોઈ હોતું નથી; દાસી સાથે કોઈ જાતની વાતો ન કરવી. યોગ્ય સમયે હું તને બોલાવી લઈશ.”

દાસી હર્ષપૂર્વક ભૂગર્ભગૃહમાં પહોંચી ગઈ.

રાત્રિનો અંતિમ પ્રહર હજી પૂરો નહોતો થયો.

૩

સુદંત શેઠના રહેણાકના મકાનની બાજુમાં જ તેઓનું એક બીજું નાનું મકાન હતું. આ મકાનમાં કેટલોક સરસામાન રાખવામાં આવ્યો હતો અને સુદંત શેઠના મોટા મુનીમ એમાં રહેતા હતા. મનમોહિનીએ યોજના ઘડી હતી તે મુજબ સુદંત શેઠે પોતાના મોટા મુનીમને પોતાની અંદરના ભાગમાં આવેલા બીજા મકાનમાં રહેવા માટે મોકલ્યા અને આ મકાન બરાબર સાફસૂફ કરાવી ઉત્તમ રંગ વડે શોભાયમાન બનાવી તેમાં પલંગ, આસનો, ગાલિયા, પેટિકાઓ વગેરે ગોઠવાવ્યું.

મનમોહિનીએ એક યોગિની જેવો પોષાક ધારણ કર્યો, બધા મૂલ્યવાન અલંકારો દૂર કર્યા અને એ પોતાની એક પ્રિય દાસી સાથે બાજુના મકાનમાં રહેવા ગઈ.

આ મકાન એવા સ્થળે હતું કે સુદંત શેઠના મકાનમાં આવનારો કોઈ પણ માનવી આ મકાન પાસેથી જ પસાર થઈ શકે. મકાનની પાછળ સિપ્રાનો તટપ્રદેશ હતો અને ત્યાં રક્ષણાત્મક દીવાલ હતી. આ લત્તો સાર્થવાહ પોળના નામે ઓળખાતો હતો. આ પોળમાં રહેનારા મોટે ભાગે વણિકો હતા અને બધા શ્રીમંતો હતા.

એક દિવસ પુત્રીની સૂચના મુજબ સુદંત શેઠ રાજ વીર વિક્રમ પાસે ગયો અને આવતી કાલે પર્વનું નિમિત્ત હોવાથી કન્યા, જમાઈ અને મહારાજને ભોજન માટે પોતાને ત્યાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપ્યું.

મહારાજ ભારે વિચારમાં પડી ગયા : મનમોહિનીને તો બહાર કાઢી શકાય તેમ છે નહીં, તેમ આ માગણીનો સીધો ઇન્કાર કરવો તે પણ વ્યાજબી નથી. એ પણ વિચારીને વીર વિક્રમે કહ્યું : “શેઠજી, આપનું નિમંત્રણ કોઈ અન્ય સમયે રાખો તો?”

“કૃપાનાથ, હું નાનો માનવી છું, એટલે આપ મારા પર આટલી કૃપા કરો!” કહી સુદંત શેઠે ભારે કાલાવાલા કર્યા; નયનો પણ સજળ બનાવી દીધાં.

“મને આપે ભારે ધર્મસંકટમાં મૂકી દીધો છે. આવતી કાલે રાજભવનનો સ્વીર્ગ

ઉપવન-વિહારમાં જવાનો છે. તે વખતે યુવરાણી મનમોહિની સાથે નહીં હોય તો બધી સ્ત્રીઓ નિરાશ થશે. એ કરતાં યુવરાજને એકને જ મોકલું તો ?”

“આપ ?”

“હું નહીં શોભું. આપના જમાઈ જરૂર આવશે.” વીર વિક્રમે કહ્યું, અને નિરાંતનો હમ લીધો.

શેઠને તો જોઈતું મળતું હતું ! રાજાજીનો આભાર માની એ વિદાય થયા.

૪

બીજે દિવસે વીર વિક્રમે દેવકુમારને કહ્યું : “બેટા, આવતી કાલે તારે તારા સાસરે જમવા જવાનું છે.”

“મારા સાસરે ?” કુમારને નવાઈ લાગી.

“હા. તને ખ્યાલ નથી, પણ સુદંત શેઠની કન્યા મનમોહિની સાથે તારા ખાંડા વેરે લગ્ન થઈ ગયાં છે. તારે જવું જોઈએ.”

“પિતાજી !....”

વિક્રમે હસીને કહ્યું : “તારી પત્ની ત્યાં નથી; એક અગત્યના કાર્ય માટે મેં એને અન્યત્ર મોકલી છે. તું નિશ્ચિંત રહે. તારે જવું જ જોઈએ.”

દેવકુમારે પિતાની વાત સ્વીકારી અને બીજે દિવસે પોતાના એક મિત્ર સાથે એ સુદંત શેઠના ઘર તરફ ગયો.

એ તેજસ્વી અશ્વો પોળમાં ઢાબલ થયા. એક રાહદારીએ સુદંત શેઠનું ભવન ખતાબ્યું.

દિવસનો પ્રથમ પ્રહર પૂરો થઈ ગયો હતો. યોગિનીના વેશમાં દેવકન્યા સમી શોભતી મનમોહિની અરૂંબે ઊભી હતી. બંને અશ્વો ત્યાંથી નીકળ્યા અને મનમોહિની તરફ વિક્રમચરિત્ર દેવકુમારની દષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે જ ગઈ.

નવયુવાન દેવકુમારના કાળજની કોરને વીંધવા જેટલું રૂપ તો મનમોહિનીમાં હતું જ; તેણે આછા હાસ્ય સહિત માત્ર એક જ નયનકટાક્ષ કર્યો.

દેવકુમારનું હૃદય ધાયલ થઈ ગયું. તે વિચારમાં પડ્યો : આ દેવકુમારી કોણ હશે ? એણે યોગિની જેવો વેશ શા માટે ધારણ કર્યો હશે ?

પણ ઊભા રહીને પૂછી શકાય એમ તો હતું નહીં. અશ્વ એની ગતિમાં હતો. તેણે ફરીવાર પાછળ નજર કરી.

નયનબાણ નારી તણાં, તીણાં ખમે જિ કાય;
પંડિત નયસુંદર બણે હું બલિહારી સોય !
ગોરી ! નયણ તુમારડાં, લોહ વિહુણાં બાણ;
આવંતાં દીશે નહીં, ખાંચી લિયે પરાણ.

દેવકુમાર અસ્વસ્થ બની ગયો. તેનું ચિત્ત જાણે પરાધીન થઈ ગયું. તેનો મિત્ર તો આગળ થઈને સુદંત શેઠના દ્વાર પાસે ઊભો રહી ગયો હતો. મિત્રને અસ્વસ્થ બનેલો

જોતાં જ તે બોલ્યો : “કેમ દેવ, શું થયું?”

“કંઈ નહીં. પછી વાત કરીશ.” દેવકુમારે કહ્યું.

બન્ને સુદંત શેઠના લવનમાં ગયા. સુદંત શેઠે જમાઈનો ખૂબ આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. દેવકુમારનું ચિત્ત કોઈ પણ વાતોમાં કે વ્યવસ્થામાં પ્રસન્નતા અનુભવતું જ નહોતું. તેણે લોજનમાં પણ બહુ રસ ન લીધો.

સુદંત શેઠને ભારે આશ્ચર્ય થયું, પણ તેઓ તો વારેવારે આગ્રહ જ કરતા રહ્યા.

લોજન આદિથી નિવૃત્ત થયા પછી એક શણગારેલા ખંડમાં બંને માનનીય અતિથિ-ઓને આરામ માટે બેસાડયા.

દેવકુમારનું ચિત્ત અબણી નવયૌવના યોગિનીનો પરિચય પામવા ભારે આતુર બની ગયું હતું. તેણે મુખવાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પોતાના મિત્ર સામે જોઈને કહ્યું : “મિત્ર, તું અહીં બેસજે. હું જરા આટલામાં લટાર મારીને આવું છું.”

સુદંત શેઠે કહ્યું : “યુવરાજશ્રી, મારો કોઈ અપરાધ તો નથી થયો ને?”

“ના મુરખી, પણ લોજન પછી મને જરા ઘૂમવાની આદત છે. હું હમણાં જ પાછો આવું છું.” કહી તે આસન પરથી ઊભો થયો.

મનમોહિનીએ જે પરિણામ કદખું હતું તે જ આવ્યું. યુવરાજ સુદંત શેઠના લવન-માંથી બહાર નીકળ્યો તે વખતે મનમોહિની હાથમાં એક ઝોળી લઈને સામેથી આવતી હતી.

યુવરાજ નજીક આવતાં જ ઊભો રહી ગયો. યોગિની પણ ઊભી રહી ગઈ.

યુવરાજે કહ્યું : “એક આશ્ચર્યનો ઉકેલ મેળવવા આપની પાસે જ આવતો હતો.”

“મારાં અહોભાગ્ય ! મારી પાછળ પાછળ પધારો !”

રૂપ અને યૌવન એ પુરુષો માટે માત્ર બહુ જ નથી, કાતિલ વશીકરણ પણ છે.

દેવકુમાર યોગિનીની પાછળ પાછળ બાબુના મકાનમાં ગયો.

યોગિનીએ પોતાના ખાસ ખંડમાં યુવરાજને બેસાડતાં પ્રશ્ન કર્યો : “આપને કંઈ વાતનું આશ્ચર્ય થયું છે?”

“યૌવનના પ્રાતઃકાળે આપે એવું તે કયું દુઃખ અનુભવ્યું છે કે જેથી આપને આ રીતે યોગિની બનવું પડ્યું?” દેવકુમારે પ્રશ્ન રૂપે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

“સંસાર આખો એક આશ્ચર્યનો જ સમૂહ છે અને માનવીમાત્રનું જીવન પણ વિવિધ આશ્ચર્યના લંડાર સમું છે. પરંતુ પ્રથમ આપનો પરિચય આપો એટલે.....”

વચ્ચે જ દેવકુમારે કહ્યું : “હું મહારાજ વીર વિક્રમનો યુવરાજ વિક્રમચરિત્ર છું.”

“યુવરાજશ્રી, યોગ્ય સાથી શોધવા માટે હું બે વર્ષથી યોગિની બનીને લમી રહી છું; એક જ્યોતિષીના વચન પર શ્રદ્ધા રાખીને નીકળી છું....પરંતુ....” કહેતાં કહેતાં મનમોહિનીએ નિરાશ હૈયાનો કાતિલ અલિનય કર્યો.

“શું આપ પસંદ કરેલા સાથી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે?”

“ના....જેથીના કહેવા પ્રમાણે મારાં લગ્ન થઈ શકે એમ નથી. અને જે અમુક મુદતમાં મનગમતો પ્રિયતમ ન મળે તો મારે સદાને માટે મનને મારીને સંસારનો ત્યાગ કરવાનો છે, એ મુદત પણ હવે પૂરી થવા આવી છે—માત્ર એક મહિનો ને ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા છે.”

“ઓહ ! શું આપને હજી સુધી એવો કોઈ પુરુષ નથી મળ્યો ?”

“ના. લગ્ન કર્યા વગર મિત્ર તરીકે રહે એવો મનગમતો પુરુષ હજી સુધી મળ્યો નથી. માત્ર આજે જ એક આશા હૈયામાં જાગી ઊઠી હતી. પરંતુ પરિચય જાણ્યા પછી એ આશા પણ હવામાં મળી ગઈ !” યોગિનીએ નિરાશાનો નિસાસો નાખતાં કહ્યું.

“કઈ આશા ?” યુવરાજે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

મનમોહિની કશું બોલી નહીં, પણ પ્રેમભરી નજરે યુવરાજ સામે જોઈ રહી.

અન્ને એકાંતમાં હતાં. અન્નેમાં યૌવનતું માધુર્ય છલકતું હતું. યુવરાજે ભાવભર્યા મન વડે યોગિનીનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું : “એ ભાગ્યવંત નર કોણ છે ?”

“આપ હજી પણ ન સમજી શક્યા ?”

“ઓહ, હું ધન્ય અન્યો ! હું આપને મારા હૈયા સાથે જ રાખીશ. પ્રિયે, તારી પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ હું પરવશ બની ગયો છું !”

“આજ હું પણ ધન્ય બની ગઈ....તો નગરીની બહાર કોઈ એકાંત સ્થળમાં આપણે જવું જોઈ શે. લોકદૃષ્ટિએ હું યોગિની છું. અને આ ભવન પણ મને એ દિવસ માટે જ મળ્યું છે....” મનમોહિનીએ બરાબર જાણ બિછાવી દીધી હતી.

દેવકુમાર એ જાણ તોડવા સમર્થ નહોતો. અન્નેએ નૌકાવિહાર કરીને ચાર કોશ દૂરના એક ઉપવનમાં જવાનો નિર્ણય કર્યો. મનમોહિનીએ પુરુષવેશે તૈયાર થઈને સંઘ્યા પહેલાં ઘાટ પર પહોંચી જવું એમ નક્કી થયું.

ઊઠતી વખતે વિક્રમચરિત્રે યોગિનીને બાહુબંધનમાં જકડી લીધી અને પ્રેમરસથી ભીંજવી દીધી.

૫

સંઘ્યા સમયે મનમોહિની પુરુષવેશ ધારણ કરી માતાપિતાના આશીર્વાદ લઈને સિપ્રાના ઘાટ પર પહોંચી ગઈ. એ વખતે એક સુંદર નૌકા પણ ઘાટ પાસે ઊભી હતી. એ નૌકામાં પોતાના મિત્ર સાથે દેવકુમાર ઊભો હતો. નૌકા ભવ્ય હતી. અંદર એક ખંડ હતો. ખંડમાં આરામનાં સાધનો હતાં.

મનમોહિની એ નૌકા પર ચડી ગઈ. નૌકા ગતિમાન થઈ. અંદરના ખંડમાં ગયા પછી મનમોહિનીએ પુરુષવેશ કાઢી નાખ્યો અને યોગિનીનો વેશ ધારણ કર્યો.

રૂપ-યૌવનના બંધનમાં જકડાયેલો વિક્રમચરિત્ર પોતાને ધન્ય માની રહ્યો હતો અને તેનો મિત્ર પણ આવું સુંદર નારીરત્ન નિહાળીને પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યો હતો.

ચાર દિવસ ને ચાર રાત પર્યંત મનમોહિની સાથે વિક્રમચરિત્રે ઉપવનની એ કુટિરમાં યૌવનના મધુર મિલનનો આનંદ અનુભવ્યો.

પાંચમી રાતે મનમોહિની અનુભવી શક્તી કે પોતે સગર્ભા થઈ લાગે છે, એટલે તે વહેલી જાગૃત થઈ અને એણે યુવરાજના હાથમાંની મુદ્રિકા કાઢી લીધી. યુવરાજ નિદ્રાના ગુલાબી ખોળે કોઈ સ્વપ્નમાધુરીમાં મસ્ત બની ગયો હતો. કુટિરની બહાર તેનો મિત્ર મંત્રીપુત્ર પણ ભરનંદમાં પોઠ્યો હતો.

યોગિનીએ પુરુષવેશ ધારણ કર્યો અને સ્વામીના ચરણ પર મસ્તક નમાવી તે વિદાય થઈ.

સૂર્યોદય થયો ત્યારે દેવકુમારનો મિત્ર મંત્રીપુત્ર જાગ્યો અને દેવકુમારને જાગૃત કરવા એણે જૂમ મારી.

દેવકુમાર પણ જાગ્યો. એણે જોયું કે શય્યામાં પ્રિયતમા નહોતી. એણે માન્યું, કદાચ પ્રાતઃકાર્ય નિમિત્તે બહાર ગઈ હશે !

બન્ને મિત્રો પ્રાતઃકાર્ય આટોપવા માંડ્યા. માતાપિતા પાસેથી મેળવેલી રજા આજ પૂરી થઈ ગઈ હોવાથી બન્ને મિત્રો આજ અવંતિ જવાના હતા અને યોગિનીને એક સ્વતંત્ર મકાનમાં રાખવાનો તેમણે વિચાર પણ કર્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ એકાદ માસના પરિચય પછી તેની સાથે, ગમે તે મુશ્કેલી હોય તોપણ, લગ્ન કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

પણ યોગિની ક્યાં ?

બન્ને મિત્રો આસપાસ શોધવા માંડ્યા. આમ તો ઉપવન કોઈની માલિકીનું ન હોવાથી સાવ નિર્જન હતું. નગરીના સહેલાણીઓ કોઈ કોઈ વાર આ તરફ આવતા અને આવી બે-ચાર કુટિરો હતી તેમાં રહીને ચાલ્યા જતા.

દિવસનો પ્રથમ પ્રહર પૂરો થયો છતાં યોગિનીનાં દર્શન થયાં નહીં. બન્ને મિત્રો ભારે ચિંતા સેવતા નદીકિનારે પહોંચ્યા. જોયું તો ત્યાં નૌકા પણ નહોતી. આ જોઈને બન્નેને ભારે આશ્ચર્ય થયું : નૌકાના ચારે નાવિકો નૌકા લઈને કઈ તરફ ગયા હશે ?

મધ્યાહ્ન સુધી બન્ને મિત્રોએ તપાસ કરી, પરંતુ યોગિની ન મળી. હવે શું કરવું ? શું કોઈ દુષ્ટ માનવી યોગિનીને ઉઠાવી ગયો હશે ? આ પ્રશ્નોનું સમાધાન પણ કેવી રીતે કરવું ?

એ જ વખતે દૂરથી નૌકા આવતી દેખાણી. બન્ને મિત્રોના હૈયામાં કંઈક આશા પ્રગટી. નૌકા તો આવી પણ તેમાં નાવિકો સિવાય કોઈ નહોતો. યુવરાજે પૂછ્યું : “ નૌકા લઈને ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ આપના મિત્રને ઘાટ પર મૂકવા ગયા હતા. એમને મહત્વના કાર્ય નિમિત્તે આજે જ ક્યાંક જવાનું હોવાથી અમારે જવું પડ્યું.”

કુટિરમાં રાખેલો સરસામાન નાવિકો લઈ આવ્યા. અને બન્ને મિત્રો ભારે હૈયે નગરી તરફ રવાના થયા.

૬

ભવન પર પહોંચ્યા પછી મનમોહિનીએ માતાને સઘળી વાત કહી અને બાળુના ભવનને સંપૂર્ણ કરવાનું જણાવી તે તરત ભૂગર્ભગૃહમાં જવા નીકળી પડી.

પંદર દિવસ વિતી ગયા. આ દરમિયાન યુવરાજે સાર્થવાહ પોળમાં તપાસ કરાવી તો જાણવા મળ્યું કે યોગિની તો ચાર-છ દિવસ પૂરતી જ ત્યાં આવી હતી અને તે ઘણા સમયથી ચાલી ગઈ છે.

એક વાર રાજા વીર વીક્રમને વિચાર આવ્યો કે મનમોહિનીનો ગર્વ ખંડિત થયો કે કેમ તે જાણવું જોઈએ. એક સવારે તે ઉપવનના ભૂગર્ભગૃહની જાળી પાસે આવ્યો અને તેણે મનમોહિનીને સંબોધીને કહ્યું : “કેમ દીકરી, તારો નિર્ણય કયો કે નહિ ?”

“ના પિતાજી ! મારો નિર્ણય તો અફર જ છે.”

“છતાં હું તને તક આપું છું....એક વર્ષમાં તું મને જણાવજે.”

“હું ધન્ય બની ! પરંતુ મને અહીં ઘણો આનંદ છે. પરમશાંતિ અને ધર્મધ્યાનમાં ચિત્ત પણ શાંત રહે છે.” મનમોહિનીએ કહ્યું.

ઉત્તરોત્તર ગર્ભની વૃદ્ધિ થવા માંડી. પોતે તો સાવ નિર્ભય હતી. નવમે મહિને તે સુરંગ માર્ગે પિતાને ઘેર ગઈ અને પોતાની જગ્યાએ પોતાની પ્રિય દાસીને મોકલી દીધી.

સમયને જતાં વાર લાગતી નથી. પૂરે દિવસે કુશળ દાયણના હાથે મનમોહિનીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. શેઠે આ વાતને જાહેર થવા ન દીધી.

ચાલીસમા દિવસે રાતે મનમોહિની પોતાના બાળક સાથે ભૂગર્ભગૃહમાં ચાલી ગઈ અને પોતાની દાસીને વિદાય કરી.

સવારે બાળકના રુદનનો સ્વર સાંભળતાં જ ચોકી કરતી દાસી ચમકી ઊઠી. તે બોલી : “દેવી, આ કોણ રહે છે ?....”

“મારો પુત્ર રહે છે. તું મહારાજાને સંદેશો આપ કે યુવરાજી પોતાના પુત્ર સહિત આપનાં દર્શને આવવા માગે છે.”

દાસી તો આશ્ચર્યવિમૂઢ બનીને મહારાજા પાસે ગઈ અને એમને આ સમાચાર આપ્યા. વીર વિક્રમ પણ અવાક બની ગયો. તે તરત ભૂગર્ભગૃહની જાળી પાસે આવ્યો.

મનમોહિનીએ કહ્યું : “મહારાજ, આપની સાથે થયેલી શરત મુજબ હું પુત્રવતી બની છું; વિક્રમચરિત્ર કેવળ એક તરંગ છે એ વાત મેં સિદ્ધ કરી છે. આપ આપની પુત્રવધૂ અને આપના પુત્રના સ્વાગતનો તત્કાળ પ્રબંધ કરો !”

“પણ આ બન્યું કવી રીતે ?”

“પિતાજી, જે દેવોથી પણ ન સમજાય એ જ સ્ત્રીચરિત્ર. પ્રથમ મને રાજભવનમાં લઈ જાઓ. પછી આપના પુત્રને બોલાવીને પૂછજો.”

એમ જ થયું.

આશ્ચર્યવિમૂઢ બનેલા વીર વિક્રમે જ્યારે મનમોહિની પાસેથી સઘળી વાત સાંભળી અને વિક્રમચરિત્રની મુદ્રિકા રજૂ કરીને વિક્રમચરિત્રની હાજરીમાં યોગિનીએ પોતાની બોળ-બાણ આપી ત્યારે તેનો ગર્વ ગળી ગયો ! નર-નારીના સીધા સંઘર્ષમાં પુરુષ પરાજિત બન્યો !

પરંતુ આવી ચતુર અને ઉત્તમ પત્ની પ્રાપ્ત થવા બદલ દેવકુમાર ધન્ય ધન્ય બની ગયો. તેને પોતાની હારમાં પણ વિજયનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.